

קהילת חלב היא ארם צובה

צבי זוהר

(מתוך הספר "מאוצרות ארם צובה" בהוצאת מוזיאון ישראל, ירושלים והמרכז למורשת אר"ץ) באדיבות ז'ק ורחל גינדי, לוס אנג'לס, ארה"ב

חלב היא ארם צובה

כאשר כבש יואב בן צרויה, שר-צבאו של המלך דוד, את ארם צובה, כונן בה, מבצר ומגדל עוז, אשר הם ביסוד מבצר חלב העתיק, המתנשא מעל העיר עד היום. כך, על כל פנים, מסורתם של יהודי חלב, הקוראים על שמו של יואב גם את בית-הכנסת הגדול שברובע היהודי הישן; ומי יכחישם בודאות גמורה? מה שבוודאי הוא, כ' הנוכחות היהודית בחלב היא עתיקה מאוד מאוד. ידיעות ודאיות על חיים יהודיים שם יש בידינו עוד מימי שלטון שושלת בית סלווקוס בסוריה, בימי בית שני. הקהילות היהודיות שבסוריה היו חוליה מרכזית ברצף היישוב היהודי שהשתרע בקשת הפורה, למן ארץ-ישראל ועד בבל, והשאלה, היכן מפסיקה ארץ-ישראל ומתחילה סוריה, היתה בעלת משמעות הלכתית ניכרת דווקא מפני רציפות גיאוגרפית-דמוגרפית זו: "הקונה (שדה) בסוריה כקונה בפרור שבירושלים", קובעת המשנה. ועל הקביעה, כי "אין מביאין תרומה מחוצה לארץ", מעיר רבי שמעון: "שמעתי בפרוש, שמביאין מסוריא ואין מביאין מחוצה לארץ". אין פלא אפוא כי גם בשלהי המאה הי"ט הורה אחד מחשובי הדיינים בחלב, כי אף לצורך מצווה אסור ליהודי המקום לטעת הדסים או לולבים (=עצי תמר), בשנת השמיטה.

בימי ביזנטיון וערב

גם לאחר דלדול היישוב היהודי בארץ-ישראל, בשלהי תקופת התלמוד, לא חדלה קהילה יהודית להתקיים בחלב, והחלק העתיק ביותר (השורד) של בית-הכנסת הגדול נבנה אז במתכונת של בסיליקה בעלת שלוש סטראות. הכיבוש המוסלמי הוביל לשיפור משמעותי במצבם של היהודים, בפרט תחת שלטון בית אומיה (635-750). אכן, בימי בית עבאס (750 -המאה הי') הופלו המיעוטים הלא מוסלמיים לרעה ונגזרו עליהם סעיפים מ"תנאי עמר", הבאים להבטיח נחיתותם לעומת בני הדת השלטת. אף על פי כן, התעצם היישוב היהודי במקום במשך המאה הי': חולשת בית עבאס בעיראק הביאה להרעת תנאי הקיום שם, ורבים מיהודי בבל היגרו אז לסוריה, ובכלל זאת לחלב. היציבות היחסית והביסוס הארוך במקום, אשר אפיינו את החיים היהודיים בחלב, נשתקפו גם בתחום התרבותי והדתי. כבר במאה הי'א' (ואולי לפני כן) הייתה חלב למרכז תורני בעל משקל. החכמים ברוך בן יצחק וברוך בן שמואל חיברו פירושים לתלמוד הבבלי, שזכו להערכה רבה בקרב גדולי החכמים בני אותו זמן, ועמדו בקשרי משא-ומתן תורני עם חכמי בבל. רבנו משה בן מימון בתארו באיגרת לחכמי לונדל את המצב העגום של לימוד התורה בימיו, מציין כנקודת-אור באפלה את חלב וחכמיה; כל ספרו המהולל "מורה הנבוכים" נכתב בצורת "איגרת אישית" לתלמידו המובהק יוסף בן יהודה אבן שמעון, אשר קבע את מקום מושבו בחלב והרביץ בה תורה עד יומו האחרון. נראה, כ' במאה הי"ב התגוררו בחלב יהודים מארצות-מוצא שונות, נוסף על בני הקהילה הוותיקים, וכי חלקם קיימו מסגרות נפרדות (כגון תפילה על-פי נוסח ארץ מוצאם). עם זה, היה להם מנהיג משותף, "ראש הקהילות", אשר ייצגם בפני השלטונות. הקהילה שגשגה תחת שלטון האיובים (1170-1260 בקירוב), כפי שמעיד יהודה אלחריזי, אשר ביקר שם בשנת 1217. בשנת 1260 אירע מאורע מזעזע: המונגולים פלשו מצפון והחריבו את פני הארץ והרבה מתושבי חלב נפלו בטבח איום: אך רבים מן היהודים מצאו מקלט בבית-הכנסת הגדול ועתיק-היומין, והפולש חס על חייהם ולא פגע בהם לרעה.

בימי הממלוכים ותחת בית עת'מאן

כעבור זמן קצר נסוגו המונגולים, והחל שלטון המסלומים, אשר נמשך עד הכיבוש העותומאני בשנת 1517. בתחילה נהנו היהודים כלכלית מן הפריחה אשר נתלוותה להפיכת חלב לבסיס הכוח העיקרי של הממשל בכל צפון סוריה. אולם, מאבקי כוח פנימיים בין סיעות ממלוכיות שונות, וכן מגמות שנתגלו בקרב השליטים לזכות באהדת האוכלוסיה המוסלמית המקומית על-יד' הקצנת היחס למיעוטים, פגעו פגיעה קשה בקהילה. בעת פלישה מונגולית נוספת, של טימור-לנג (בשנת 1400), לא שפר גורל יהודי חלב כגורל אבותיהם: רבים נהרגו או נשבו לעבדות. אשיות הקיום הקהילתי עורערו, ורק באיטיות מרובה החלו להסתמן ניצני השתקמות. אך כעבור חמישים שנה ויותר שומעים אנו שוב על התחדשות החיים התורניים בחלב ועל מסחר בינלאומי המתנהל בתיוכם של סוחרים יהודים בקרבה. אלה ניצלו את מיקומה על נתיב השיירות העיקרי שבין מזרח הים התיכון לאירופה מזה

ובין עיראק, פרס, וארצות אסיה התיכונה והודו מזה.

המצב השפיה, יחסית, של קהילת חלב האוטוכתונית בשלהי המאה ה־19 תורם להסבר התפתחות מעניינת, המאפיינת את חלב בניגוד לכמה קהילות אחרות באימפריה: גולי ספרד, אשר הגיעו לקהילה כבר מראשית המאה ה־19, הפכו אמנם לגורם חשוב בקהילה, אך, שלא כבקהילות רבות אחרות, הם לא הצליחו לדחוק את רגלי ההנהגה המקומית הוותיקה. כך, למשל, משפחת דיין המקומית (אשר מגילת הייחוס שבידה מזהה אותה כנצר לבית דוד), המשיכה להחזיק בתפקידי הנהגה דתית מרכזיים - הגם שלצדה נתווספו חכמים מבני הגולים, כגון משפחות לניאדו וקצין. מתיחות בין ותיקים לבין חדשים נתגלתה גם במאה ה־20, עם השתכנותם בחלב של סוחרים יהודים בני אירופה (פראנקוס), אשר הגיעו למקום כדי ליהנות מן האפשרויות הכרוכות בסחר השיירות הפורח, אך השגשוג הכלכלי איפשר גם התפתחות ניכרת של הישיבות והמדרשים שבקהילה, ושמשם של חכמי חלב כגדולים בתורה יצא למרחוק. כך למשל, הוזמן רבי צדקה חוצין איש חלב לכהן כרבה הראשי של בגדאד, וכהונתו שם (ממחצית המאה ה־19 לערך) הובילה לתמורה חיובית עמוקה וארוכת־טווח בעולם הרוחני של יהדות בבל.

המאה התשע-עשרה

משלהי המאה ה־19 החלו סוחרים אירופים להעדיף נתיבי סחר חלופיים על פני נתיבי השיירות שעבר דרך חלב, והחלה ירידה הדרגתית במצב הכלכלי של בני הקהילה היהודית, והיא הוחרמה עוד עם פתיחת תעלת סואץ בשנת 1869. אותה שנה חל מפנה נוסף בחיי יהודי חלב: חברת "כל ישראל חברים" פתחה בה בית-ספר ובו למדו נערים לשונות וחשבון, חידוש גדול לעומת דפוסי החינוך המסורתיים. ואולם, הקהילה, אשר מנתה כ־5000 נפש באמצע המאה ה־19 ויותר מ־10,000 נפש ערב מלחמת העולם הראשונה, הוסיפה לשמור על צביונה הבסיסי: על אורח חיים יהודי מסורתי מובהק, על חינוך תורני מפותח ועל לכידות חברתית גבוהה. תכונות אלו איפיינו במידה רבה גם את אורחות החיים של "גולי חלב", אלו מבניה אשר בשאפם להיחלץ מן הקפאון הכלכלי היגרו לארצות חוץ, תחילה למצרים המשגשגת תחת שלטון בריטי, ואחר-כך למילאנו שבאיטליה ולמנצ'סטר באנגליה ולבסוף, במידה גוברת והולכת, לאמריקה הצפונית והדרומית. באותה תקופה שלהי המאה ה־19 ותחילת המאה ה־20 - עלו יהודים חלבים לא מעטים, ובקרבם חכמים רבים, לארץ-ישראל. בירושלים נתכוננה "עדה חלבית", אוטונומית למחצה, כבר בשנת 1880, וחכמי העדה הטביעו את חותמם על חיי הרוח של היישוב הישן הספרדי שבעיר-הקודש.

בחלב עצמה הוסיפו היהודים להחזיק בענפי התעסוקה המסורתיים שלהם: מסחר סיטונאי של יבוא ויצוא ותיווך בין בני המדבר לבני היישוב, וכן "מלאכות נקיות" ובראשן צורפות. החל מסוף המאה ה־19 החלו האמידים שבקהילה לבנות בתים ולקנות דירות בשכונות החדשות של העיר, בעיקר ברובע "ג'אמיליה", בעוד שברובע הישן, "בחסיתה", נשארו, בעיקר מעוטי ההכנסה.

תחת מנדט צרפתי ובסוריה העצמאית

לאחר מלחמת העולם הראשונה חלה נסיגה נוספת במצבה של חלב: הגבולות החדשים אשר הותוו בין סוריה (תחת המנדט הצרפתי) ובין תורכיה ועיראק ניתקו את חלב מן העורף החקלאי והכלכלי שלה, בעוד שנהירת פליטים ארמנים רבים בחסות הצרפתים (אשר שאפו להגביר את האלמנט הנוצרי שבארץ) גררה תחרות כלכלית קשה עבור היהודים. אף-על-פי-כן, המשיכה הקהילה לתפקד בצורה מאורגנת היטב, ומנהיגיה אף גילו מעורבות בחיים היהודיים הכלל-עולמיים: דו"ח משנת 1927 מוסר כי ועד הקהילה קיבל על עצמו ליצג בעיר גם את הקרן הקימת לישראל וגם את התאחדות הספרדים העולמית: באמצעות הוועד נמכרו 1,500 "שקלים" ומטעם העיר נשלח נציג לקונגרס הציוני עם עליית היטלר לשלטון הטילו סוחרים חלב היהודים חרם על מסחר עם גרמניה, כינסו עצרות מחאה ושלחו עזרה כספית לפליטים.

התנועה הלאומית הערבית-סורית, אשר גאתה עם הפיכת סוריה לעצמאית בשנת 1936, העלתה לתודעת הציבור בסוריה בכלל, וכמובן גם בחלב, את בעיית הסכסוך שבין יהודים וערבים בארץ-ישראל. ואולם, למרות זאת לא נפגעו יהודי חלב ישירות עד לשלהי שנות הארבעים. גם בימי שלטון וישי הקצרים (1940 - 1941) לא הספיקו לחוש בחומרת הגזירות האנטי-יהודיות שהנהיג משטר זה בארצות אחרות.

משלהי 1947 ועד שנות השמונים

בתגובה להחלטת החלוקה, בדצמבר 1947, פרצו בחלב פרעות ביהודים: בתי-הכנסת הוצתו, חנויות ובתים של יהודים נשדדו ואלפים מבני הקהילה ברחו כל עוד נפשם בם מן העיר, ללבנון או לתורכיה, משם המשיכו רבים מהם לישראל או לאמריקה. בחלב נותרו פחות מארבעת אלפים יהודים, והם היו מאז קרבן למדיניות העוינת והסתנכלת של השלטונות. בגלל הרדיפות, ולמרות האיסור על היציאה מן הארץ, עשו בני הקהילה מאמצים רבים לצאת את המדינה. הרבה מן הצעירים הצליחו להימלט, ובקרב הנותרים גבר שיעור הנשים הצעירות שסיכוייהן לנישואין היו

קלושים. כמה נסיונות בריחה של צעירות נסתיימו באורח טראגי.

בשנות השמונים חיו כ- 800 יהודים. הם קיימו חיי קהילה המרוכזים סביב תפילות ושיעורי תורה והתכנסות בצוותא במאורעות משפחתיים: לידות, בר-מצוות, חתונות (נדירות) ולהבדיל, לוויות וניחום אבלים. ילדי הקהילה למדו בבית-ספר עממי יהודי שהיה תחת פיקוח ממשלתי ותחת ניהולו של מוסלמי מקומי, הגם שרוב המורות היו יהודיות. הוראת העברית כשפה היתה אסורה, אך שיעורי דת היו מותרים. חלק מן הצעירים והצעירות המשיכו לימודיהם בבתי-ספר תיכוניים ממשלתיים. המפרנסים המשיכו לעסוק בענפים ה"מסורתיים" של בני הקהילה - מסחר וצורפות.

סוף דבר

קהילת חלב היא מן המיוחדות שבקהילות ישראל הן מפאת עתיקותה המופלגת ורצף יישובה הן מפאת השמירה האיתנה על צביונה העצמאי למרות התהפוכות שפקדוה במשך השנים. בניה וצאצאיה, אלו המפוזרים ברחבי תבל ואלו שבחרו לעלות ולחיות במדינת ישראל, הם עדות חיה לאופיה ולאיכותה של קהילה מפוארת זאת.